

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2023

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 12.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)

XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)

XIYENGE XA C: Ririmi embangwini (40)

2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.

3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.

4. Khwatihata ehansi ka xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA.

5. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hileswi ti nga xiswona eka phepha ra swivutiso.

6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.

7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.

8. Minkarhi leyi ringanyetiweke:

XIYENGE XA A: 50 wa timinete

XIYENGE XA B: 20 wa timinete

XIYENGE XA C: 50 wa timinete

9. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI**MUSEKETERI**

1	Museketeri a a khome ku tika loko a ri ku celeni ka foro ya tintambu ta gezi. Lowu a wu ri ntirho wa yena wa masiku ya ntlhanu evhikini eka malembe ya ntlhanu lama a ma tirheke eka kontiraka ya ka Muluvisi. A ku ri awara ya n'we loko yena na vatirhikulobye va ku khigi, hi dyiyindlu dyo saseka ledyi a va yisa gezi eka dyona. N'wini wa dyona u fikile hi dyimovha egedeni, a xika, a ndzhawuta kutani a pfula gede. Loko a tlhelela emovheni, a ku kelu, a hlanganisiwa hi xikandza xo toloveleka exikarhi ka vavanuna lava a va ri ku tirheni kutani a huwelela hi ntsako a ku, Museketeri hi wena he jaha! Museketeri a miyela a a n'wi langutisa nkarhi wo leha. Xikandza xa yena a xi tele tingana to kombisa ku nyuma, mihloti yi xiririkela emarhameni.	5 10
2	Mulungu loyi a a tirha na vona a tshinela loko a vona xiyimo xi cincile. Yena a a tirhile na Museketeri nkarhi wo leha naswona a sungula ku n'wi vona a karhatekile hindlela leyi. U vutisile un'wana wa vatirhi leswaku ku nga va ku onhake yini hi Museketeri. Yena u vurile leswaku na yena u hlamarisiwa hi leswi a a ri eku swi voneni. Mulungu u tshunxile Museketeri leswaku a ya ekaya hi ku ehleketa leswaku a nga va a vabya.	15
3	Loko a fika ekaya, nsati u chavisiwile hi xikandza xa yena hikuva eka malembe lama va nga hanya swin'we a a nga si tshama a n'wi vona a ri eka xiyimo lexi. Museketeri u vurile leswaku a titwa a karhele. U lo na hluvula swiambalo swa ntirho, o kongoma mubedwa a fika a ku gaa, hi xikosi a langutisa lwangu. Miehleketo ya yena a yi tsutsuma swinene, a tsundzuka vuntshwa bya yena loko a ha ri exikolweni. Vito leri ra Museketeri a ku nga ri vito ra yena ra ntiyiso. A thiyiwile hi vadyondzikulobye loko a ha ri exikolweni ku kombisa rirhandzu ra vona eka yena hikuva a va hamba va yisa swivilelo swa vona eka yena.	20
4	Vito leri a ku ri ro n'wi dzunisa. Loko a nga tihundzulangi mativahinkwaswo, kumbe namuntlha na yena a ta va a ri munhu. A a nga chavi ku gongondza ehofisini ya nhloko ya xikolo, a fika a n'wi tivisa leswi vadyondzi a va nga enerisiwi hi swona. Siku rin'wana a a nga tilulamiselangi ku tsala xikambelo kutani a sungula mhaka ya leswaku ku nga tsariwi swikambelo. A vula na leswaku vadyondzisi van'wana a va nga dyondzisingi hi ku hetiseka. Vadyondzi van'wana a va nga swi twisisi leswi Museketeri a rila hi swona kambe va pfumelelanile na yena hi ku chava leswaku a nga va hundzukela a va vula vaxengi.	25 30

5	Museketeri a a nga ri na mhaka na ntirho wa yena wa xikolo, xa yena a ku ri ku fokisana na vadyondzisi. U vuyelerile Giredi yin'wana na yin'wana naswona se a a ri nkulu eka vadyondzi lava a dyondza na vona. A a nga lolohi ku va tlhandleka voko loko va nga pfumelani na yena. Vadyondzisi va vulavurile va karhala. Vatswari va yena na vona a va karhele ku vitaniwa exikolweni.	35
6	Siku leri Museketeri na vanghana va yena va nga tshika xikolo hi rona, va sukile va onhile ngopfu. Va yivile tibuku, va yivile na baji ra mudyondzisi un'wana va ya ri handzulela egedeni ya xikolo. Ku va ku ri ku famba ka vona. Leswi hinkwaswo swi vuyile emiehleketweni ya yena hindlela yo hlamarisa loko a ha lo gaa, kwalahaya mubedweni.	40
7	U ehleketile na lembe leri a nga tshama a vaviseka loko a ri ku tirheni kwala kontirakeni kutani a yisiwa eka dokodela. Loko nkarhi wa yena wa leswaku a kamberiwa wu fika, a nga ha nandziheriwangi hi nchumu loko a kuma leswaku dokodela wa kona a ku ri nhwana loyi a dyondzeke na yena xikolo. Dokodela u n'wi tsakerile swinene kambe yena a kombela ku ya exiyindlwanini, ko va loko a nyengile a kombela ku yisiwa eka dokodela un'wana.	45
8	Swi vuya hinkwaswo leswi a a swi endla exikolweni, a dzuka nyuku ku ri karhi ku nga hisi. Nsati u lavile movha leswaku wu n'wi heleketa exibedhlele. Loko a fika madokodela ya ringetile hi matimba ku ponisa vutomi bya yena. Exikarhi ka madokodela lawa na kona a ku ri na vambirhi lava a a dyondzile na vona xikolo. Endzhaku ka mavhiki u antswile swinene kambe moya wa yena a wu pfumala kurhula, a a tisola loko a tsundzuka nkarhi lowu a tionheleke wona. A tsundzuka switsundzuxo swa vadyondzisi na vatswari kutani a teriwa hi gome.	50 55
9	Ekuseteleleni u tekile xiboho xo ya titsarisa exikolweni xa lavakulu, laha a paseke Giredi ya 12. Sweswi se u le ka lembe ra yena ra vumbirhi ro dyondzela vugqweta eYunivhesithi ya Afrika-Dzonga.	

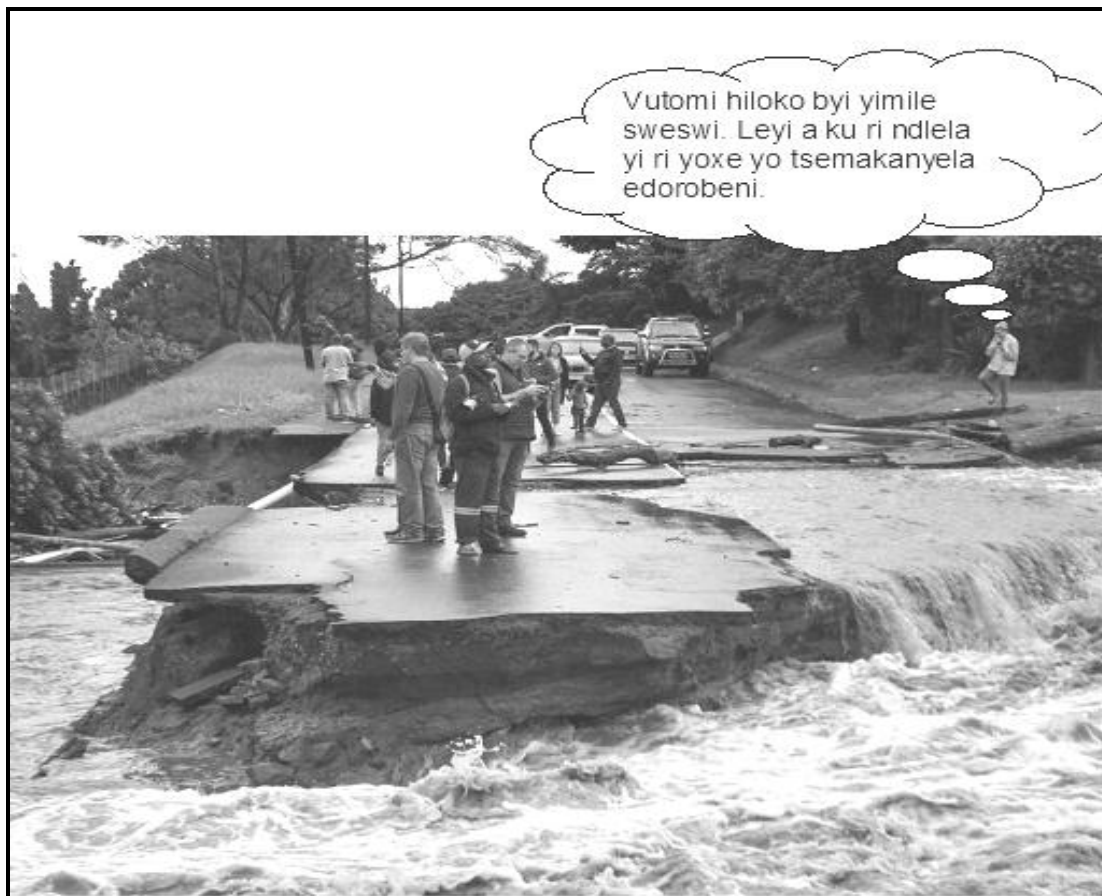
[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana Museketeri u tirhile malembe mangani ekontirakini? (1)
- 1.2 Museketeri u titwe njhani loko a hlangana na n'wini wa muti lowu a va yisa gezi eka wona? (1)
- 1.3 I yini lexi kombisaka leswaku n'wini wa yindlu leyi a va tirha eka yona na Museketeri a va tivana? (1)
- 1.4 Matirhiselo ya marito lama landzelaka eka ndzimana ya 3, dyiyindlu, dyimovha ya kombisa yini hi wanuna loyi a nga xika emovheni? (1)
- 1.5 I yini lexi a xi endla leswaku nsati wa Museketeri a ehleketa leswaku nuna wa yena a a vabya loko a fika ekaya? (1)
- 1.6 Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi Museketeri a kumeke vito ra yena hayona. (2)
- 1.7 Kombisa hilaha swiendlo swa Museketeri swi n'wi onheleke vutomi bya yena hakona? (2)

- 1.8 Hlamusela leswaku swi vula yini loko va ku: '... va pfumelelanile na yena, hi ku chava leswaku a nga va hundzukela a va vula vaxengi.' (2)
- 1.9 Swiendlo swa Museketeri swa ku baleka eka dokodela loko a vona leswaku i nhwana loyi a nga dyondza na yena xikolo swi kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 1.10 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi.
Loko va ku Museketeri a a nga lolohi ku va tlhandleka voko va vula leswaku a nga chavi ku va ...
A katekisa.
B nyikela.
C ba.
D khoma. (1)
- 1.11 Hlamula HISWONA kumbe A HI SWONA kutani u seketela nhlamulo ya wena.
(a) Ku titekela ehansi ka Museketeri swi vangiwile hi vatswari va yena lava va nga tsandzeka ku n'wi dyondzisa xikolo. (1)
(b) Museketeri a a ri gqweta. (1)
- 1.12 Xana mutshuri u vula yini loko a ku: 'Swi vuya hinkwaswo leswi a a swi endla exikolweni ...'? (2)
- 1.13 Loko Museketeri a nga tiendlangi mativahinkwaswo, a ta va a nga xanisekangi evuton'wini. Seketela mhaka leyi. (2)
- 1.14 Xana u n'wi twela vusiwana Museketeri eka xiyimo lexi a ri eka xona xa ku va a nga fani na khale ka vadyondzikulobye? (2)
- 1.15 Nyika vonelo ra wena ehenhla ka nsusumeto lowu Museketeri a a ri na wona loko a tsarisa exikolweni xa lavakulu. (2)

XITSHURIWA XA B: XIFANISO

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xi huma eka www.ewn.com]

- 1.16 Vula swilo SWIMBIRHI leswi nga ta yima hikwalaho ka xiyimo lexi nga eka xitshuriwa lexi xa B. (2)
- 1.17 Hikokwalaho ka yini munhu loyi a ku, 'Leyi **a ku ri** ndlela yi ri yoxe yo tsemakanyela edorobeni', a nga vuli leswaku leyi **i** ndlela yi ri yoxe yo tsemakanyela edorobeni? (2)
- 1.18 U nga wu tsundzuxa yini Mfumo mayelana na ku lulamisa xiphiko lexi nga laha henhla? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya XITSHURIWA XA C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta NKOMBO u kombisa vunene bya mati emirini wa munhu.

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**VUNENE BYA MATI EMIRINI WA MUNHU**

Mati i nchumu wa nkoka eka swilo hinkwaswo leswi hanyaka emisaveni, handle ka mati a ku na vutomi. Mati ya pfuna munhu eka rihanyu ra yena ra siku na siku hikokwalaho swa fanela ku ya hlayisa. Vanhu va lava mati yo tala emirini naswona ku nga ri mati ntsena kambe lawa ya tengeke. Mati yo tenga ya nga xaviwa kunene kumbe munhu a tivirisela wona ku dlaya switsongwatsongwana na swin'wana leswi nga n'wi vangelaka mavabyi. Mati ya nyika matimba yo kota ku tirha migingiriko ya siku na siku. Loko masocha ya miri ya kayivela mati ya tsana na nhlonge ya munhu ya vuna. Ya tlhela ya basisa miri wa munhu hi ku humesa thyaka leri nga eka wona leswi swi vuyerisaka tinsu ku tirha hi mfanelo.

Xin'wana xa nkoka i ku ya lawula mahiselo ya miri wa munhu, leswi pfunaka swirho swa le ndzeni ku tirha hi mfanelo. Loko u nwa mati byongo bya wena byi ta tirha kahle. Hikokwalaho munhu u languteriwa ku nwa tilitara timbirhi kumbe tinghilazi ta nhungu ta mati hi siku. Mati ya pfuna ku olovisa mpfuvelo wa swakudya. Loko munhu a nga si dya swakudya u fanele ku sungula hi ku nwa mati. Swi tano loko a ri eku dyeni na loko a heta ku dya. Maendlelo lawa ya pfuna eka munhu loyi a lavaka ku hunguta miri lowukulu.

Hambiloko mati ya nga nandzihi ku fana na swin'wana swo nandziha swo fana na tinamuneti na tiwayeni, swa laveka ku ya nwa hikuva ya khome rihanyu ra munhu.

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: RIRIMI EMBANGWINI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xi huma eka: www.istockphoto.com]

- 3.1 Xana ku navetisiwa yini eka xinavetiso lexi? (1)
- 3.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka. Xiharhi lexi tirhisiweke ku navetisa i ... (1)
- A mbyana.
B nhutlwa.
C mhisi.
D nhongo.
- 3.3 Rito ra 'Hi' eka '... HI XI TWILE' na '... hi ta na xintshuxo', ri yimela vamani eka xinavetiso lexi? (2)
- 3.4 Xana xifaniso xa xikotela lexi nga na xiharhi eka xinavetiso lexi xi seketela hindlela yihi marito lama nge: 'Xikotela xintshwa xo leha!' (2)
- 3.5 Hi xihi xiphiso lexi a xi ri kona ku kala ku tiwa na xintshuxo lexi? (2)
- 3.6 Hikwalaho ka yini ku ri hava vuxokoxoko bya vutihlanganisi na vito ra vhengele eka xinavetiso lexi? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: KU XOPAXOPA KHATHUNI

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA E

[Xi huma eka www.pinterest.com]

- 4.1 Boxa khepuxini ya khathuni leyi. (1)
- 4.2 Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka. Rihlamari 'Yhii', eka FUREME YA 2 ri komba ku ...
- A pfumela.
B chava.
C langutela.
D nyanyuka. (1)
- 4.3 Eka FUREME YA 4 ximunhuhata xa A xi vula leswaku xi ta endla yini? (1)
- 4.4 I yini xi endlaka leswaku ximunhuhata xa A se xi lava ku swi endla? (1)
- 4.5 Hikwalaho ka yini ku ri hava marito lama vuriwaka kumbe ku ehleketiwa eka FUREME YA 3? (2)
- 4.6 Xana rito 'mina' ra ximunhuhata xa B eka FUREME YA 1 ya kombisa yini hi vumunhu bya xona? (2)
- 4.7 Hi ku vona ka wena ximunhuhata xa A xi ta swi kota leswi xi lavaka ku endla swona? Seketela. (2)

[10]

XIVUTISO XA 5

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F: PROSI

Ndyangu wa ka Mathye a ku ri lowukulu swinene. Tatana loyi a teke tshengwe. Vasati va yena a va tata xandla xa mina xo dya hi xona va tlhela va tlhandlekela hi vambirhi ka le ra ximatsi. Hambileswi vana vakwe a va tele ngopfu a nga va tsandzeki, a va dya va tlhela va raha. A va tlhela va tlula na miti yaleyi vavanuna va kona a va teke nsati un'we. Loko ku ri lava a va ri na vasati vo pfumala tikokola kona a swi nyanya ku sika ka kona ... Mathye a ku ri munhu loyi a kumeka ngopfu exilungwini hikuva a ri na bindzu ro xavisa mihandzu na ku rhwala vanhu lava a va ya eBuretse va ya xava miroho na guxe eAlexandra. Vasati na vana vakwe a va cincana hi ku ya kona kwale xilungwini. Mathye a ri na tihomu to tala swinene lero na ku ti xavisa a ti xavisela eka vanhu lava va ngo lava ku dlaya loko va ri na mintlangu kumbe mafu. Ndyangu wa Mathye a wu hlonipheka swinene etikweni hikwalaho ka nawu lowu a ri na wona. N'wa-Hlengani yena a ri nsati lonkulu hi vukhale, kambe a ri nsati wa vunharhu.

[Xi huma eka tsalwa ra A hi peleni nambu, hi P Ndlovu]

- 5.1.1 Vumba xivulwa xin'wana hi rito tala ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Mathye a ri na tihomu to **tala** swinene. (2)
- 5.1.2 Nyika nhlamuselo ya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Tatana loyi a teke **tshengwe**. (2)
- 5.1.3 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka u tirhisa masivi lama faneleke ku siva marito lama dzwihatiweke.
Loko ku ri lava a va ri na **vasati** vo pfumala **tikokola** kona a swi nyanya ku sika ka kona ... (2)
- 5.1.4 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka u xi yisa eka tlhelo ra nandzulo.
Vasati va yena a va tata xandla xa mina xo dya hi xona. (2)
- 5.1.5 Marito lama dzwihatiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi i xivulavulelo, xana u nga xi tirhisa loko ku humelela yini?
Hambileswi vana vakwe a va tele ngopfu a nga va tsandzeki, a va **dya va tlhela va raha**. (2)

5.1.6 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nyikiweke laha hansi.

Rito leri dzwihatiweke laha hansi ri le ka rhavi ra ...

Mathye a ku ri munhu loyi a kumeka ngopfu exilungwini hikuva a ri na bindzu ro **xavisa** mihandzu.

- A Xivangelo
- B Xikongomelo
- C Xitwisiwa
- D Xihlamulano

(1)

5.1.7 Nyika vun'we bya rito leri dzwihatiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Vasati na vana vakwe a va cincana hi ku ya kona kwale xilungwini.

(1)

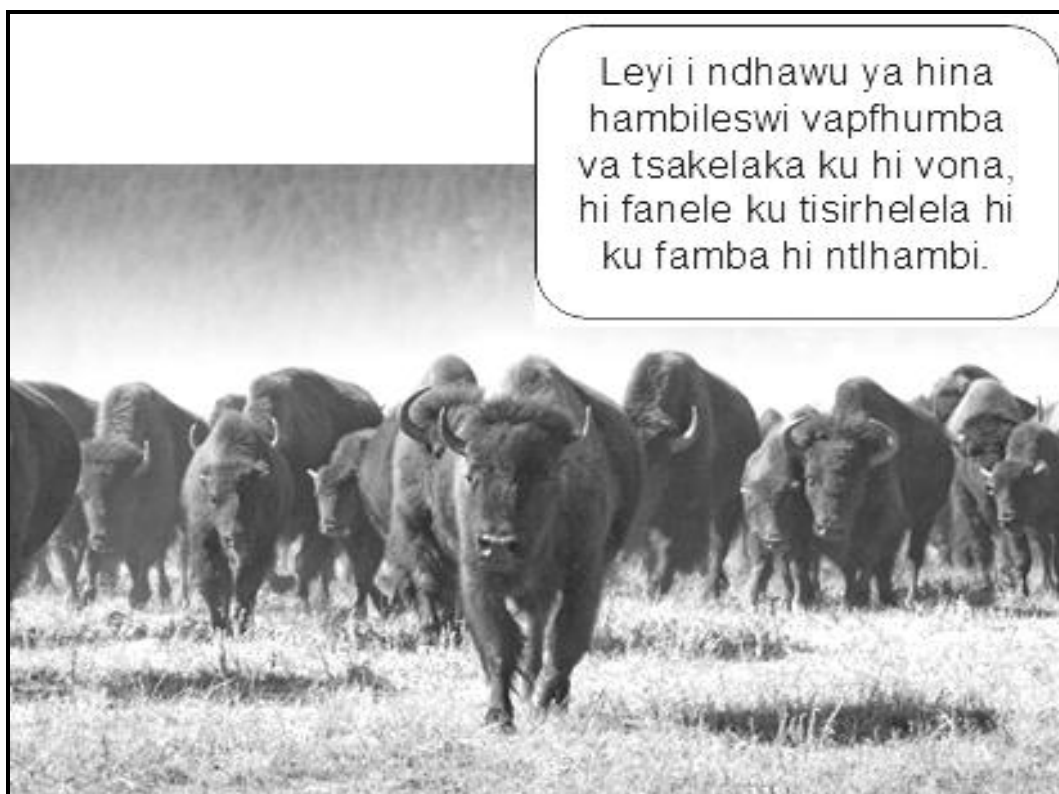
5.1.8 Nyika ntirho wa xirhangi lexi dzwihatiweke eka rito 'etikweni' eka xivulwa lexi nga laha hansi.

'Ndyangu wa Mathye a wu hlonipheka swinene etikweni hikwalaho ka nawu lowu a ri na wona.'

(2)

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

5.2 Hlaya xitshuriwa lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xi huma eka: www.blogspot.com]

- 5.2.1 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka:
Hi fanela ku tisirhelela hi ku famba hi ri ntlhambi. (2)
- 5.2.2 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka u nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke.
Hambileswi **vapfhumba** va tsakelaka ku hi vona. (2)
- 5.2.3 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka ntsongahato.
Leyi i ndhawu ya hina hambileswi vapfhumba va tsakelaka ku hi vona. (2)
- [20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80